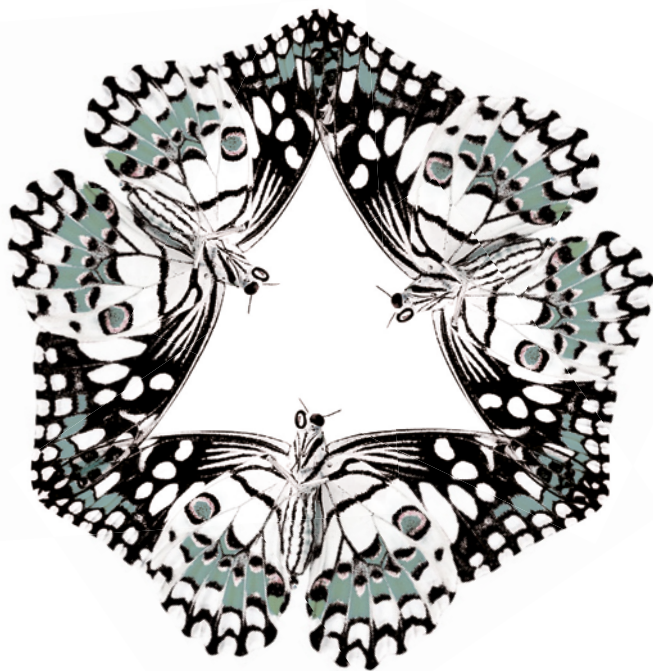

TEORETICKÁ
KNIHOVNA

KLÁRA KUDLOVÁ
Čas, postavy,
román

NA PŘELOMU TISÍCILETÍ

HOST
ÚSTAV PRO ČESKOU LITERATURU AV ČR

KLÁRA KUDLOVÁ

**Čas, postavy,
román**

BRNO – PRAHA 2023

KLÁRA KUDLOVÁ

**Čas, postavy,
román**

NA PŘELOMU TISÍCIETÍ

Edici Teoretická knihovna vydává nakladatelství Host a Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i.
Publikace vznikla v rámci výzkumného záměru Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i. (RVO: 68378068).
Při práci na textu knihy byly využity zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie (kód ORJ: 90243).

Knihla byla vydána s finanční podporou Akademie věd České republiky.

**Akademie věd
České republiky**

Lektorovali:

prof. PhDr. Jiří Holý, DrSc.

prof. PhDr. Bohumil Fořt, Ph.D.

© Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., 2023

© Host – vydavatelství, s. r. o., 2023 (elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-1912-5 (PDF)

OBSAH

AUTORSKÉ OHLÉDNUTÍ A PODĚKOVÁNÍ	11
ÚVOD	13
1/ Postava a příběhový svět z pohledu kognitivismu	16
2/ Románový svět a čas v díle Paula Ricoeura	28
3/ Syntéza: teorie románového času	42
4/ Syntéza: postavy a čas v románu	52
5/ „Vlaštovky nového transcendentalismu“	64
6/ Ženské mnohohlasí	106
7/ Román takzvaně autentický	144
8/ Závěry	182
LITERATURA A PRAMENY	189
EDIČNÍ POZNÁMKA	199
POJMOVÝ REJSTŘÍK	201
JMENNÝ REJSTŘÍK	209

Michalovi

AUTORSKÉ OHLÉDNUTÍ A PODĚKOVÁNÍ

Tato monografie představuje pokus sklenout oblouk mezi dvěma ne vždy a důsledně propojovanými oblastmi: teorií vyprávění a interpretačním uchopením historického literárního dění. Podněty pro její vznik přinesly především diskuse, které v nultých letech probíhaly v prostředí pregraduálních a postgraduálních kruhů bohemistů na mé alma mater, pražské filozofické fakultě. Kognitivistický rozměr této práce je podmíněn cennými impulzy, které nám zprostředkoval profesor Petr A. Bílek, její ricoeurovská orientace je odpovědí na hermeneutické a teoretické úvahy o románu, které jsme měli možnost vést v seminářích profesora Jiřího Trávnička. Není bohužel možné jmenovat všechny další osobnosti, které v tomto období formovaly naše teoretické, kritické a historické myšlení; je však nutno vyzdvihnout alespoň dvě další jména: k otázkám současného českého románu nás vedly diskuse s doktorem Pavlem Janáčkem a posléze s kolegy z Oddělení pro výzkum dvacátého století a literatury současné v Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky v čele s profesorem Pavlem Janouškem. Mezi období, kdy vznikla první verze této monografie, fakticky moje disertační práce, a jejím knižním vydáním uběhla celá dekáda. Během této dekády jsem knihu vzhledem k rodičovským radostem a starostem nejprve odložila a teprve posléze se k ní ve stále souvislejších momentech vracela, propojovala a doplňovala nové aspekty. Za podporu a trpělivost v tomto období děkuji svému muži Michalu Kudlovi.

ÚVOD

Setkání s pracemi kognitivního naratologa Uriho Margolina, zejména s jeho tezí, že literární postava svou existenci plynule rozkládá mezi póly označovaného a označujícího, bylo klíčovým impulzem pro úvahy o literární postavě v této monografii. Nejen Margolinovy výklady, ale i další práce vystavěné na premisách kognitivní naratologie a týkající se postav pak zásadním způsobem rezonovaly s četbou interpretačních kapitol druhého dílu *Času a vyprávění* Paula Ricoeura. Upozaděné téma postavy v Ricoeurových výkladech se přitom vyjasňovalo díky teoriím, které byly s fenomenologickým myšlením kompatibilní. Pokud postava není pouze označovaným, nýbrž má sama schopnost fungovat jako znak, pak může symbolicky vypovídat o sémantickém podloží příběhového světa a v případě románového světa také spoluutvářet implicitní časovou strukturu. Tato myšlenka je velmi prostým shrnutím první části této knihy.

Celá monografie má přitom dvojí cíl: v první řadě postupně vyvodit propojení mezi kognitivistickým přístupem k literární postavě a Ricoeurovým fenomenologicko-hermeneutickým myšlením o románu, a tak odhalit interpretační rastr, který postavy a románovou strukturu umožňuje nově nasvítit. V druhé řadě pak analyzovat několik typů českého románu, odhalit prostřednictvím uvedeného rastru jejich konkrétní konstrukční a sémantické aspekty a současně ověřit jeho nosnost. Vyjít tedy od literární teorie k interpretační aplikaci.

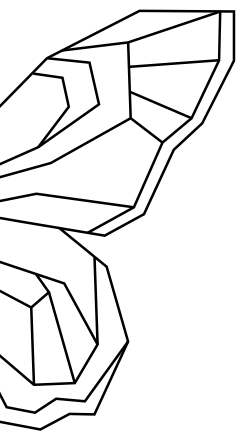
První dvě kapitoly monografie stručně nastiňují vývojový oblouk kognitivní literární vědy a naratologie od konce sedmdesátých let do současnosti, nastiňují jejich přínos pro zkoumání postavy a příběhového světa a mapují ústřední teze takzvaného chicagského období v díle Paula Ricoeura.

Třetí kapitola na pozadí představených pohledů dospívá ke konkrétní definici románu a jeho časovosti. Ricoeurův historický čas je v ní vyzdvižen jako implicitně vepisovaný do příběhového světa románu. Román je chápán jako žánr, jenž vždy nutně pracuje s časovou strukturou, která — podobně jako historický čas — je úplná.

Čtvrtá kapitola pak do tohoto pojetí románu dosazuje postavu jako fenomén nadaný znakovou rolí. Je-li příběhový svět románu vystaven na předpokladu časové úplnosti, pak — vzhledem k nemožnosti narativně zobrazit veškerý čas vyprávění — jsou časové roviny zčásti zastoupeny symbolicky, přičemž fenoménem zvláštním způsobem nadaným k této symbolické funkci je postava.

Model časově-symbolických horizontů, který je navržen v první části, může teoreticky sloužit v interpretačním zkoumání jakéhokoli tradičního či současného románového díla; v páté, šesté a sedmé kapitole je prostřednictvím zevrubných interpretačních sond aplikován do prostoru českého románu na přelomu tisíciletí. Tyto sondy mají především experimentální charakter. Jsou sice voleny tak, aby v určité výšce zachytily vnitřní rozrůzněnost a polaritu tendencí, jež jsou pro český román posledních tří dekad charakteristické, neaspírají však na to, přinést zásadní výklad o literatuře tohoto období. Dvě ze sond navazují na preexistující interpretační modely (pojmy autentická a ženská tvorba), jeden pak na model potenciálně přítomný ve výrazné individuální koncepci Mathausarově (pojem transcendentálních prvků v literatuře). Jejich prostřednictvím se pak přibližuje sémantika konkrétních románových děl, ověřuje se nosnost navrženého interpretačního rastru a posléze se otevírá i nutná

otázka, nakolik je díky časově-symbolickým horizontům postav možné příběhové světy románů popsat nově a zda v syntézách takových popisů konkrétní románové typy a postavy získávají jasnější nasvětlení.

1/

**Postava
a příběhový
svět z pohledu
kognitivismu**

V druhé půli padesátých let minulého století proběhl za Atlantikem takzvaný (druhý) *kognitivní obrat* (*cognitive turn*), který nasměroval pozornost širokého spektra badatelů k fenoménu lidské mysli jako platformě nejrůznějších kognitivních procesů.

Ke konci sedmdesátých let kognitivismus díky zahrnutí aspektů tělesné zkušenosti expandoval do prostoru, který tradičně náležel literární vědě, a to prostřednictvím monografie George Lakoffa a Marka Johnsona *The Metaphors We Live By* (1980, česky *Metafory, kterými žijeme*, 2002).¹ Souběžně se odehrávaly výzkumy, které k teorii kognice vztáhly také zkoumání *narativů* literárních i neliterárních, ať už prostřednictvím samostatných konceptů, jako v případě Sternbergova návrhu *expozičních modů* (*expositional modes*),² nebo využitím existujících tezí a modelů přejatých z kognitivismu, jako v případě mnohonásobného užití konceptu *rámce* (*frame*) vytvořeného původně pro popis umělé inteligence.³

1 Mark Johnson — George Lakoff: *The Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press 1980. Zde cit. dle Mark Johnson — George Lakoff: *Metafory, kterými žijeme*. Přeložil Mirek Čejka. Brno: Host 2002.

2 Například návrh *expozičních modů* u Meira Sternberga (Meir Sternberg: *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1978) nebo zkoumání literárního dynamismu v *řazení textu* (*order of text*) u Menakhema Perryho (Menakhem Perry: „Literary Dynamics. How the Order of Text Creates Its Meanings“. *Poetics Today* 1979, č. 1, s. 35—64 a 311—361).

3 Na tomto poli byl jeho průkopníkem v druhé půli padesátých let Marvin Lee Minsky.

V průběhu devadesátých let se objevily i výklady vztahující podstatu kognice k samotnému jádru naratologických zkoumání: to platilo zejména o monografii Marka Turnera *The Literary Mind* (1996, česky *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*, 2005),⁴ kde jsou *příběh (story)*, *projekce (projection)* a *podobnosti (parable)* představeny jako matice, které předcházejí jazyku a určují náš způsob myšlení a utřídování zkušenosti.⁵ Propojení kognitivismu s naratologií se stávalo stále silnějším⁶ a literární věda si díky jeho interdisciplinárnímu étosu osvojila výsledky z oblasti logiky, teorie modelování nebo teorie fikčních světů. Poprvé tak došlo k zapojení *mentálních a situačních modelů*⁷ a současně též

-
- 4 Mark Turner: *The Literary Mind. The Origins of Thought and Language*. New York: Oxford University Press 1996. Zde cit. dle Mark Turner: *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Přeložila Olga Trávníčková. Brno: Host 2005.
 - 5 Dlužno nicméně dodat i to, že Turnerovy teze vzápětí ostře kritizoval jeden z čelných představitelů literárního kognitivismu David Herman.
 - 6 Přehledný výklad o historii a podobách kognitivní literární vědy od jejího zrodu až (téměř) po současnost nabízí soubor *The Oxford Handbook of Cognitive Literary Studies* (ed. Lisa Zunshine). Oxford: Oxford University Press 2017.
 - 7 Ve své *Story Logic* (2002) objasnil David Herman vztah mezi teorií možných světů a pojmem *mentální model (mental model)* na základě monografie *Mental Models* (1983) od Johnson-Lairda (Philip N. Johnson-Laird: *Mental Models. Towards a Cognitive Science of Language, Inference, and Consciousness*. Cambridge: Harvard University Press 1983). Johnson-Laird zde ve vztahu k *mentálním modelům* zdůrazňuje jednu konkrétní vlastnost, a to jejich konečnost: *mentální modely* tedy nemohou být chápány jako úplné reprezentace *aktuálního světa a množiny možných světů* (obojí je nekonečné). David Herman dále uvádí, že podle autorů článku „Morphosyntactic and Pragmatic Factors Affecting the Accessibility of Discourse Entities“ (Gail McKoon — Gregory Ward — Roger Ratcliff — Richard Sproat: „Morphosyntactic and Pragmatic Factors Affecting the Accessibility of Discourse Entities“. *Journal of Memory and Language* 1993, č. 32, s. 56–75) v sobě navíc *mentální modely* zahrnují také entity, jež v příslušném *diskurzu* nejsou explicitně zmíněny, a zdůrazňuje souvislost mezi *mentálními modely* v Johnson-Lairdově pojetí a často užívaným pojmem *situační model (situation model)*. Ten pochází z výkladu Rolfa A. Zwaana a je součástí třístupeňového schématu, jehož prostřednictvím Zwaan vyjadřuje způsob rozumění textům během procesu čtení a po jeho završení: *povrchová struktura (surface structure)*, *textová báze (text-base)*, *situační model (situation model)*. Srov. Rolf A. Zwaan: „Toward a Model of Literary Comprehension“. In Bruce K. Britton — Arthur C. Graesser — Lawrence Erlbaum (eds.): *Models of Understanding Text*. New Jersey: Mahwah 1996, s. 241–255). Srov. David

*diskurzních modelů*⁸ do zkoumání literárních *diskurzů*. Pochopitelně se projevovaly i konkrétní nedostatky, spočívající jednak v příliš samozřejmém předpokladu propojení mezi významovými strukturami literárních textů a strukturami kognice, jednak v dílčích případech metodologického synkretismu,⁹ či naopak obcházení kognitivní psychologie nebo neurovědy.¹⁰ V nultých a desátých letech dvacátého prvního století se proto vývoj kognitivní naratologie zčásti ubíral interdisciplinárním směrem: přední teoretici oboru v té době publikovali práce pohybující se na pomezí naratologie a klinických a medicínských disciplín.

Zároveň však již od konce sedmdesátých let kognitivní naratologie prokazovala literární vědě jednu zásadní službu nikoli interdisciplinárního, ale intradisciplinárního rázu. Umožnila jí totiž bezpečný návrat na zdánlivě ztracená, přesto však dědičná území. V rámci tohoto intradisciplinárního pohybu bylo postupně rehabilitováno mimo jiné i téma literární postavy. Na kontinentu totiž v průběhu dvacátého století literární teorie koncept literární postavy odkládala a ten

Herman: *Story Logic. Problems and Possibilities of Narrative*. Lincoln: University of Nebraska Press 2002, zde cit. dle David Herman: *Story Logic. Problems and Possibilities of Narrative*. Lincoln: University of Nebraska Press 2004, s. 375.

- 8 Pojmem *diskurzní model* (*discourse model*) je velmi blízký v poznámkách již zmiňovanému pojmu *mentální model*. Je ukotven v oblasti kognitivní lingvistiky a lingvistické pragmatiky, respektive v obsahu komunikace. Účastníci komunikační situace ho vytvářejí za účelem rozumění tomu, o čem se hovoří. V literární vědě je užíván někdy téměř jako synonymum pojmu *mentální model* (mentální model literárního *diskurzu* = *diskurzní model*), častěji však jako hyponymum. Tak zejména u Hermana, který uvádí, že *diskurzní modely* považuje za jeden z případů *mentálních modelů* (David Herman: *Story Logic. Problems and Possibilities of Narrative*, cit. dílo). Jinými slovy: pokud je pojem *diskurzní model* užít v literární vědě, je v něm položen důraz na „dění smyslu“, na narůstání smyslu v průběhu percepce.
- 9 Srov. Klára Lukavská: „Nad Přírozeným jazykem vyprávění Davida Hermana“. *Česká literatura* 2006, č. 6, s. 117–121.
- 10 Anja I. Müller-Wood: „Cognitive Literary Studies: On Persistent Problems and Plausible Solutions“. *Journal of Literary Theory* 2017, č. 11, s. 222–239. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/319418333_Cognitive_Literary_Studies_On_Persistent_Problems_and_Plausible_Solutions.

se pak zdánlivě archaizoval a dostal se do pozice zastaralého pojmu. Tento trend byl vedlejším produktem úsilí o stanovení *narativní gramatiky* (*grammaire narrative*) v kontextu literárněvědné sémiotiky a strukturalismu. Pro oba tyto proudy představovala pochopitelnou obtíž složitá souhra odkazů, jejichž prostřednictvím je postava kódována na jednotlivých rovinách textovosti, ale podobně i variabilita funkcí, jež postava v *diskurzu* nabývá. Mimo strukturalismus byly pak důvodem nejasnosti vzniklé referenčním křížením postav a aktuálně existujících subjektů a obtíže vznikající při požadavku na stmelení postavy do jediného *znaku*. Během posledních dvou dekád dvacátého století se však přinejmenším v prostoru za Atlantikem literární postava rehabilitovala a znovu se vrátila mezi témata odborného zkoumání.

Zásadní a průkopnickou roli sehrál v tomto kontextu kognitivní naratolog Uri Margolin, absolvent Hebrejské univerzity v Jeruzalémě a profesor na Albertské univerzitě v Edmontu, teoretik s hlubokým vhledem do problematiky kognitivismu, ale též strukturalismu a sémiotiky. Díky svým zřetelně argumentovaným studiím, opakovaným pobytům na německojazyčných univerzitách a mezioborové spolupráci se stal jednou z osobností, jejichž stopa je hluboká jak v americké, tak v evropské naratologii. Právě tématu literární postavy věnoval Uri Margolin po více než dvě dekády souvislou pozornost.

Z rozsáhlého souboru jeho příspěvků na téma postavy je nutné připomenout alespoň zásadní studii „Characterisation in Narrative. Some Theoretical Prolegomena“ (1983),¹¹ práci představující mimo jiné Margolinův koncept *fikčního individua*, „Individuals in Narrative Worlds. An Ontological Perspective“ (1990),¹² příspěvek založený na doleželovském

11 Uri Margolin: „Characterisation in Narrative: Some Theoretical Prolegomena“. *Neophilologus* 1983, č. 67, s. 1–14.

12 Uri Margolin: „Individuals in Narrative Worlds: An Ontological perspective“. *Poetics Today* 1990, č. 11, s. 843–871.

srovnání makrosémantických rysů *fikčních světů*, „Characters and Their Versions“ (1990),¹³ a konečně též soubornou studii „Character“ (2007).¹⁴

Českým čtenářům je péčí Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky a nakladatelství Host dostupný také stručný výběr z Margolinova díla, nazvaný *Kognitivní věda, činná mysl a literární vyprávění* (2008).¹⁵

V Margolinových pracích je postava ve vyprávění definována jako *ne-aktuální individuum* (*non-actual individual*),¹⁶ které je jako entita „součástí možného světa“ a které má kromě dalších charakteristik potenciál *osobovosti* (*personhood*),¹⁷ tedy takových vnitřních stavů, jakými jsou vzpomínky, záměry, vědění, přesvědčení a tak dále.

Margolin dále opakovaně zdůrazňuje, že ve své sumě, tedy jako „sémiotický element“, je postava „nezávislá na konkrétním slovním vyjádření“ a „ontologicky od něj odlišná“.¹⁸

Ve studii „The What, the When and the How of Being a Literary Character“ (1990)¹⁹ charakterizuje postavu jako entitu, jejíž bytí je možné zachytit v několika různých modelech, které se postupně pohybují po škále od označovaného k označujícím, respektive od textuality k reprezentaci.

13 Uri Margolin: „Characters and Their Versions“. In Calin-Andrei Mihailescu — Walid Hamarneh (eds.): *Fiction Updated. Theories of Fictionality, Narratology, and Poetics*. Toronto — Buffalo: University of Toronto Press 1990, s. 113–132.

14 Uri Margolin: „Character“. In David Herman (ed.): *The Cambridge Companion to Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press 2007, s. 66–79.

15 Uri Margolin: *Kognitivní věda, činná mysl a literární vyprávění*. Přeložil Hynek Zykmond. Praha: Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky 2008.

16 Uri Margolin: „Individuals in Narrative Worlds: An Ontological perspective“, cit. dílo, s. 843–871.

17 Tamtéž.

18 V původním znění v angličtině: „Character is a general semiotic element, independent of any particular verbal expression and ontologically different from it.“ (Uri Margolin: „Characterisation in Narrative: Some Theoretical Prolegomena“, cit. dílo, s. 7.)

19 Uri Margolin: „The What, the When and the How of Being a Literary Character“. *Style* 1990, s. 453–468.

Margolin zde reprodukuje čtyři možné ústřední modely, v jejichž rámci je postava představena jako „(A) topická entita diskursu, (B) umělý konstrukt či nositel (konkrétních) aspektů, (C) tematický element, (D) ne-aktuální individuum ve fikčním (či možném) světě“,²⁰ a zdůrazňuje syntetický charakter pojmu (i konceptu) literární postavy.

Zatímco Uri Margolin směřuje v posledních dvou dekáдах svou pozornost k jiným aspektům teorie vyprávění, vytvořila se mezitím široká platforma teoretiků, kteří se právě literární postavě věnují. Je nutné připomenout především profesora Ralfa Schneidera, spjatého s univerzitami v Tübingenu, Bielefeldu a Cáchách. Na počátku tisíciletí shrnul Schneider svůj dosavadní kognitivistický výzkum postavy do rozsáhlého výkladu o interakcích *mentálních modelů*, které umožňují porozumění postavě, a to ve studii „Toward a Cognitive Theory of Literary Character“ (2001).²¹ Podílel se dále na přípravě monografie *Characters in Fictional Worlds. Understanding Imaginary Beings in Literature, Film and Other Media* (2010)²² a před několika lety publikoval rozsáhlou kapitolu o narativním zkoumání textů na pozadí počítačové analýzy v monografii *Grundthemen der Literaturwissenschaft. Erzählen* (2017).²³

Konkrétním typem *mentálních modelů*, které čtenáři během *recepce* románových postav aktivují, jsou pak mimo jiné i *modely fikčních postav (character models)*, koncept postupně zpřesňovaný ve studiích²⁴ Fotise Jannidise, profesora

20 Tamtéž, s. 454.

21 Ralf Schneider: „Toward a Cognitive Theory of Literary Character: The Dynamics of Mental-Model Construction“. *Style* 2001, č. 35, s. 607–639.

22 Fotis Jannidis — Ralf Schneider: *Characters in Fictional Worlds, Understanding Imaginary Being in Literature, Film and Other Media*. Berlin — New York: De Gruyter 2010.

23 Fotis Jannidis: „Computergestützte Erzähltextforschung“. In Alexander Honnold — Rolf Parr (eds.): *Grundthemen der Literaturwissenschaft. Lesen*. Berlin — Boston: De Gruyter 2018, s. 597–612.

24 Fotis Jannidis se ve svém studiu literární postavy zaměřuje jednak na aspekty narativního elementu v procesu (literární) komunikace, jednak se